

آثار جنگ صلیب در صفحات شرقی جغرافیای اسلام

عبدالله ناصری طاهری

چکیده

جنگ‌های صلیبی فصل مهمی از حیات شرق و غرب و تصادم اسلام و مسیحیت به شمار می‌رود (اعم از اینکه آن را با هر دو مذهب مرتبط بدانیم یا فقط این پدیده را در ارتباط با دو تمدن شرق و غرب تلقی کنیم). جنگ‌های صلیبی، نه به عنوان اولین تجربه استعماری غرب در خارج از مرزهای خود، که در ادامه سیاست‌های توسعه‌طلبانه حاکمان مغرب زمین برپا شد. این جنگ‌ها از آن رو که عامل بیداری اروپا بود و آن دیوار را از سیاهی و توحش به بستر تمدن کشانید، بنا به قول برناردلوس، اولین حرکت ابتکاری غرب در جهت گسترش سلطه خود بود. دربارهٔ تاثیر جنگ‌های صلیبی در مغرب زمین، آثار بسیار از سوی غربی‌ها و حتی مسلمانان در عصر جدید به رشته تحریر درآمده، اما آنچه کمتر راجع به آن نوشته شده است، آثار این جنگ طولانی در سرزمین‌های اسلامی، بخصوص صفحات شرقی مدیترانه است که نویسنده در این مقاله به آن نظر خواهد داشت.

نبود نگرش تحلیلی و فراتوصیفی به جنگ‌های صلیبی، یکی از ضعف‌های عمده تاریخ‌نگاری مسلمانان است. آنچه در منابع تاریخی ملاحظه می‌کنیم توصیف حوادث نظامی و بعضاً وقایع سیاسی است نه تحلیل و بررسی زمینه‌ها و آثار آن. پیش از پرداختن به بحث اصلی یعنی بررسی آثار جنگ‌ها در جهان اسلام، اشاره به دو نکته، ضروری به نظر می‌رسد:

الف) ضعف تاریخ‌نگاری مسلمانان

در بیان علت این امر که از طریق مطالعه متون تاریخ‌نگاری جنگ صلیب در دو حوزه

اسلام و مسیحیت آشکار می‌شود، برخی همچون گابریل به حس برتری جویی مسلمانان نسبت به غرب اشاره می‌کنند [Gabriel, 98] اما دلیل عمده دیگر آن، بی‌توجهی مسلمین به تاریخ‌نگاری موضوعی و بویژه اوضاع آشفته آن روزگار جهان اسلام است. درگیری‌های فرقه‌ای و مذهبی بخصوص میان اهل سنت و شیعه اسماعیلیه موجب می‌شد، هر یک از طرفین، دیگری را دشمن اصلی خود تصور کند و هجوم صلیبی‌ها را در مرتبه بعدی قرار دهد. (۱)

ب) علل و زمینه‌های جنگ

غلل جنگ را باید در مغرب زمین جست. بدون شک انگیزه دینی، دلیل مهمی در شکل‌گیری این پدیده بوده است، آنچنان که در سخن مشهور پاپ اوربانوس دوم در مجمع کلرمون فرانسه پیداست. (۲) در نگاه اسلامی نیز انگیزه دینی مهم‌ترین علت جنگ‌ها بوده است. چرا که تصادم اسلام با مسیحیت و یهود در گذر زمان، یک قانون تاریخی و اجتناب‌ناپذیر است. خداوند کریم در کتاب خود به پیامبر فرموده است: لَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ. (۳) [بقره، ۱۲۰].

رژینالد دوشا - حاکم صلیبی کُرک (۴) که در متون عربی به ارنات مشهور است و از دشمنان سرسخت مسلمین به شمار می‌آمد - اعلام داشت که هدف او هجوم به عربستان و نابودی مقابر مدینه و خانه کعبه بوده است [دورانت، ج ۴، ۱۷۹۹].

از مورخان غربی دوره جنگ صلیب، مورخ مجهول - فوچه دوچارت - ریمون داگیل، ویلیام صوری، آلبرت راکس، ژوئنویل، بودری ده‌بورگی و رابرت راهب و از معاصرین ارنست پارکر، استیفن رانسیمان و رنه گروسه به دینی بودن جنگ‌های صلیبی معتقدند [ناصری، ۱۳۷۳، فصل اول]. یکی از روشن‌ترین دلایل آغاز جنگ، وضعیت اجتماعی اروپا بود. تسلط ارباب مُلک بر شوون اقتصادی مردم، قحطی و خشکسالی و شیوع بیماری‌های مختلف از جمله طاعون، غرب را آشفته کرده بود. محرومیت افراد خانواده، به جز پسر ارشد، از ارث پدر و گرایش آنها برای مهاجرت به سرزمین‌های حاصلخیز به منظور به‌دست آوردن قوت، از دلایل مهم این هجوم گسترده بود. علاوه بر اهداف اجتماعی و اقتصادی مذکور باید به موضعگیری سه جمهوری ونیز، ژن و پیزا در جنگ

نیز تأکید کرد [ناصری طاهری، ۶۴ - ۶۵] تا به این ترتیب اهمیت اهداف اقتصادی در ایجاد جنگ‌های صلیبی آشکار شود.

همچنین از ریشه‌های تاریخی جنگ نیز نباید غفلت کرد. پاپ گریگوری هفتم از آغاز، اندیشه جنگ با مسلمانان را در سرداشت. وی در گرماگرم مبارزه با هانری چهارم گفته بود: «جان برکف نهادن در راه نجات اماکن متبرکه در نظر من به مراتب خوش‌تر است تا حکومت برعالمی» [دورانت، ج ۴، ۷۸۵].

در مغرب اسلامی منصور بن ابی‌عامر^(۵) برای آزادسازی اندلس در سال ۳۵۲ هـ (۹۶۳ م)، شهر سنت جمیز در کامپوستلا [Cpistella] را که بعد از بیت‌المقدس، مقدس‌ترین شهر مسیحی محسوب می‌شد به آتش کشید. از آن تاریخ کلیسا و پاپ به مسایل اسپانیا توجه بیشتری نشان دادند. گریگوری از شاهزادگان مسیحی خواست تا در لشکرکشی علیه مسلمانان شرکت کنند [رانسیمان، ۱۳۷۱، ۱۱۵]. جنگ زلّاقه که در سال ۴۷۹ هـ (۱۰۸۶ م) بین مسلمانان به فرماندهی یوسف بن تاشفین (ریس دولت مرابطون) و مسیحیان به ریاست آلفونس ششم پادشاه کاستیل پدید آمد و به شکست مسیحیان منجر شد، همواره خاطر صلیبی‌ها را می‌آزرد.^(۶)

جنگ منازگرد یا ملازگرد در ۴۶۴ هـ (۱۰۷۱ م) بین البارسلان و رومانوس دیوجانوس - امپراتور بیزانس - با آن شکست تاریخی برای مسیحیان که به اسارت ذلیلانه امپراتور انجامید، از جلوه‌های تاریخی تصادم اسلام و مسیحیت بود.^(۷) حدود یک قرن قبل از این، سیف الدوله حمدانی - رییس دولت شیعی حلب - در مدت بیست و سه سال، چهل بار با رومی‌ها جنگید.^(۸)

پاپ جدید، اروباثوس دوم هم با این حافظه تاریخی، مانند سلف خود (گریگوری)، قصد بسیج عمومی علیه مسلمانان را داشت. در آغاز سال ۱۰۵۹ م، از روم عازم شمال ایتالیا شد و در شهر پیاکنزا (Piacenza) اولین اجتماع صلیبی را تشکیل داد تا به این ترتیب به درخواست امپراتور روم شرقی مبنی بر کمک‌رسانی غرب به او در مبارزه علیه مسلمانان پاسخ گوید، اما به علت اختلاف موجود بین پاپ و امپراتور کاری از پیش نبرد [محمود العروسی المطوی، ۵۴]. ولی چند ماه بعد در مجمع کلرمون این آرزو محقق شد.

از سوی دیگر برخلاف قرون اولیه حیات مسیحیت که بر جنبه‌ خدایی حضرت مسیح بیش از جنبه انسانی او تأکید می‌شد، از اوایل قرن پنجم میلادی و با تأسیس مذهب نسطوری و بزرگداشت معراج و آویزگاه مسیح، زیارت بیت المقدس از جمله شعایر بزرگ مسیحیان به شمار آمد و هلنا - مادر کنستانتین امپراتور روم شرقی - کلیسای قیامت را برپا کرد. در قرن دهم با توجه به امنیتی که تا حدودی برای غربی‌ها در دریای مدیترانه به دست آمده بود، موج زوآر بیت المقدس گسترش یافت و به قول رانسیمان این بهبود شرایط زیارت، بر تفکر دینی هم اثر گذاشت، به نحوی که زیارت بیت المقدس، از سوی کلیسا به منزله توبه از گناه اعتبار پیدا کرد [رانسیمان، ۱۶۲]. بنابراین طبیعی بود که رهایی کلیسای قیامت و آزادسازی قبر مسیح، از جمله بهانه‌های جنگ صلیب باشد. بسیاری از مسیحیان که پس از زیارت قدس به غرب باز می‌گشتند، مسأله عدم امنیت مسیحیان را مطرح می‌کردند، در صورتی که قبل از جنگ‌های صلیبی و در دوره فاطمیان در فلسطین، آن دولت روابط خوبی با مسیحیان داشت و مبالغ معتدله‌ای، خرج کلیسای بیت المقدس کرد [دورانت، ج ۴، ۱۷۳۸]. ناصر خسرو می‌نویسد: «هر سال از روم، خلق بسیار آن جا آیند به زیارت و ملک الروم نیز نهانی بیاید، چنانچه کس نداند» [ناصر خسرو، ۱۳۷۰، ۴۴]. رانسیمان که تا حدودی نسبت به مسلمانان تعصب دارد معتقد است، امنیت مسیحیان در حکومت مسلمانان بیشتر از حکومت رومی‌هاست [قدری قلعه‌چی، ۱۳۹۹هـ، ۲۹]. همین مورخ در کتاب خود به نقل از دایرة المعارف اسلامی (مقاله تتش و ارانقه) تأکید می‌کند که در عصر تتش سلجوقی و ارتق - حکمران او در بیت المقدس - هیچ خصومتی علیه مسیحیان ابراز نمی‌شد^(۹) [رانسیمان، ۱۹۹] و به نقل از کتاب تاریخ طریق‌های اسکندریه (History of The Potriarches Of Alexandria) مقایسه می‌کند که در فلسطین حکومت ترک به مراتب بهتر از حکومت فرانکنی بود که به دنبال آن برقرار شد. [رانسیمان، ۱۰۳].

غربی‌ها با این نگرش دینی، پیشینه تاریخی و نیازهای اجتماعی و اقتصادی، به صفحات شرقی دریای مدیترانه یا سرزمین شیر و عسل هجوم آوردند. اما تنها این تهاجم خارجی و حضور ستمکارانه صلیبیون در آن سوی مدیترانه (به مدت قریب دو قرن) کافی نبود، بلکه اوضاع اجتماعی جهان اسلام نیز آنچنان بود که به پیشروی دشمن و ابقاء او در

آن منطقه کمک می‌کرد.

اوضاع جهان اسلام

خلافت بغداد بیشتر یک دستگاه تشریفاتی بود و خلیفه نیز شخصی بی‌اراده و سست عنصر که از نظر معنوی و از نظر نظامی و سیاسی قدرت بسیج عمومی را نداشت. خورشید عظمت ترکمانان که امپراتوری بزرگ سلجوقی را شکل داده بودند پس از مرگ ملکشاه افول کرد و هرگوشه این دولت پهناور سنی مذهب در دست شاهزاده یا اتابکی باقی ماند. فاطمیان نیز که از نظر قدرت، همپای سلجوقیان به شمار می‌آمدند، در همان ایام و پس از مرگ هشتمین آنها یعنی المستنصر بالله به سرنوشتی مشابه سلجوقیان دچار شدند. انحطاط اخلاقی و سیاسی در سایر نقاط مانند شمال آفریقا، اندلس و سیسیل، نشان از ضعف امپراتوری اسلامی بود. تمام دولت‌های مسلمان به جز دولت فاطمی، علی‌رغم اطاعت از خلیفه بغداد و پیوستگی دینی با خلافت عباسی، خود با یکدیگر در ستیز بودند. همانطور که ابن‌اثیر، [ابن‌الاثیر، ۱۴۰۸ هـ، ج ۶، ۲۲۱].

اما مهم‌ترین زمینه‌گسترش و پایداری جنگ صلیب در جغرافیای اسلام، نگرش سیاسی فقیهان اهل سنت به مذهب مخالف، بخصوص شاخه اسماعیلی بود.

یکی از شاخص‌ترین چهره‌ها، ابوحامد محمد غزالی است که در آثار خود با بیان نظریه مشروعیت خلافت و حکومت منبث از قدرت و حق دانستن تصمیم خلیفه و حاکم، مخالفان را ضد دین و مهدورالدم می‌دانست.^(۱۰) وی با این اندیشه، فرمان قتل شیعیان، بویژه اسماعیلیان و هواداران خلافت فاطمی را صادر کرد. اما علی‌رغم حضور در شام و مشاهده آدمکشی صلیبی‌ها از نزدیک، هیچ فتوایی علیه آنان نداد و خلیفه و سلطان و مردم را به جهاد با کفار ترغیب نکرد. برخی از پژوهشگران معاصر عرب که هم‌آیین با غزالی هستند سعی کرده‌اند سکوت غزالی در برابر صلیبی‌ها را به نحوی توجیه کنند.

دکتر عمر فروخ در کنگره بزرگداشت غزالی در دمشق در سال ۱۹۶۱ م اعلام کرد، علت سکوت غزالی، بیماری روحی او و رویکرد او به تصوف بوده است و همانطور که

محمی الدین عربی و ابن فارض به عنوان چهره‌های مشهور تصوف در آن روزگار، سکوت کرده‌اند، غزالی نیز فتوایی صادر نکرده است. این توجیه اگر برای امثال ابن عربی و ابن فارض - که بر مشرب تصوف فلسفی بودند - قابل قبول باشد، برای غزالی صوفی متعصب دینی و ضد فلسفه مقبول نیست. چرا که بیشتر آثار ضد اسماعیلی خود را در همین دوره بحران روحی نوشته است.

دکتر زکی مبارک در کتاب *الاخلاق عند الغزالی دلمشغولی غزالی* به اوراد و اذکار و خلوت‌گزینی او را دلیل سکوتش دانسته و همانند عمر فروخ نظر داده است. اما دکتر عبدالکریم عثمان معتقد است در زمان اشغال بیت المقدس توسط صلیبی‌ها، غزالی در شام نبوده است از این روی بر او خرده نیست [عبدالکریم عثمان، بی تا، ۲۴-۲۷]. جنگ صلیبی، مسأله تمام مسلمین و جهان اسلام بوده است. غزالی به عنوان مجدد فرهنگ حاکم بر آن روزگار - یعنی تسنن - هر کجا که بوده است (در خراسان، بغداد یا شام) باید موضع می‌گرفت و فتوا می‌داد.^(۱۱)

پژوهشگر دیگر معاصر عرب که خطای غزالی را پوشانده، دکتر عبدالله شرقاوی است. وی معتقد است ردّ غزالی بر مسیحیان در کتاب *الرّد الجمیل لالوهیة عیسی بضریح الانجیل*^(۱۲) انکار و تخطئه جنگ‌های صلیبی است.

آخرین پژوهشگر معاصر عرب احمد عرفات القاضی است که در کتاب خود به نام *الفکر السیاسی عند الباطنیة و موقف الغزالی منه توجیه دیگری کرده و او را از خطا مبرا دانسته است*. البته یادآوری این نکته ضروری می‌نماید که مرحوم مینوی رساله‌ای به نام *تحفة الملوک*^(۱۳) را به غزالی منسوب می‌داند. در باب یازدهم این رساله در «حثّ بر جهاد»، مسلمانان و سلاطین و امیران به جنگ علیه صلیبی‌ها فراخوانده شده‌اند. صاحب رساله می‌نویسد: «...از این بهتر که عمر، در رضای خدای تعالی نفقه کنی و بیت المقدس که قبله انبیاء علیهم السلام است از کافران بازستانی، و تربت خلیل که خوکخانه کافران کرده‌اند، از دست ایشان بیرون آری».^(۱۴) از آنجا که نویسنده رساله مطابق با فقه حنفی، فتاوی مختلفی صادر کرده است، بعید به نظر می‌رسد که صاحب آن، غزالی شافعی متعصب باشد.

یکی دیگر از عالمان و فقیهان معاصر جنگ‌های صلیبی، شرف‌الدین ابوسعید

عبدالله بن محمد بن هبه الله تمیمی معروف به ابن ابی عسرون (۴۹۲ - ۵۸۵ هـ ۱۰۹۸ م) - ۱۱۸۹ م) است. او از فقیهان و قاضیان شافعی مذهب در عراق و شام و معاصر اتابکان موصل و ایوبی هاست. وی همچنین از جمله اساتید عمادالدین کاتب اصفهانی - مورخ مشهور - محسوب می شود. از افتخاراتش این است که بعد از انحلال دولت فاطمی در مصر به دست صلاح الدین، وی به همراه هیأتی در سال ۵۶۷ هـ (۱۱۷۱ م) به بغداد نزد خلیفه عباسی رفت و سلطه مجدد خلافت عباسی بر قاهره را به او تبریک گفت [ابن جوزی، ۱۴۱۲ هـ، ج ۱۰، ۲۷۳]. خشنودی و خرسندی جامعه اهل سنت از برچیده شدن حکومت فاطمی به حدی است که ابن جوزی - مورخ معروف و صاحب المنتظم - کتابی در این باره تألیف کرده و نامش را النصر علی مصر گذاشته است [ابن جوزی، ج ۱۰، ۲۷۳].

چنانچه در تاریخ آمده است بعد از وفات نورالدین زنکی، امیران دمشق در سال ۵۷۰ هـ (۱۱۷۴ م) با جنگجویان صلیبی معاهده صلح منعقد کردند و همین ابن ابی عسرون، علی رغم درخواست صلاح الدین ایوبی، سکوت کرد و صلاح الدین در نامه ای او را به سبب سکوتش سرزنش کرد^(۱۵) [ابوشامه، ۱۹۵۶ - ۱۹۶۲، ج ۱، ۲۳۱].

بسیاری از مورخان مشهور مانند ابن اثیر، یکی از علل و زمینه های مهم جنگ صلیبی را ترس فاطمی ها از نفوذ سلجوقیان به مصر و بالطبع مراسله آنها با صلیبی ها و دعوت از آنها برای مقابله با سلجوقیان دانسته اند [ابن الاثیر، ج ۶، ۳۳۷]. اگر چه فاطمی ها با مسیحیان مکاتبه داشته اند، اما در جنگ اول صلیبی که مهم ترین و پردامنه ترین آن جنگ هاست، فاطمی ها بیشترین فداکاری را از خود نشان داده اند و این حقیقتی است که مورخان مسیحی معاصر جنگ های صلیبی مانند ویلیام صوری و فوچه دوچارتر نیز در کتاب خود به آن اشاره کرده اند. ویلیام صوری در کتاب خود به این نکته اشاره می کند که دولت فاطمیان قوی ترین دولت اسلامی مشرق بود که از کیان اسلام حمایت کرد.^(۱۶) فوچه دوچارتر که در حمله اول صلیبی ها، به عنوان تاریخ نگار و وقایع نگار حضور داشته است، در اثر خود به هیچ یک از مذاکرات و مراسلات فاطمیان با صلیبی ها اشاره ای نکرده است.^(۱۷) پیمان دوستی میان مسیحیان صلیبی و فاطمیان، از سوی مصادر اهل سنت - که فاطمیان را دشمن اول خود می دانستند و قصد بدنام کردن آنها را داشتند -

و نیز منابع لاتینی معاصر اشاره شده است.^(۱۸)

عموم منابع مسیحی و اسلامی به این نکته اشاره دارند که پس از سقوط بیت المقدس، افضل بن بدر جمالی - وزیر فاطمیان (المستعلی بالله) - اولین مدافع حریم مسلمین بود.^(۱۹) حتی ابوالمحاسن ابن تغری بژدی که در میان مورخان به تعصب ضدفاطمی مشهور است نوشته است، افضل قبل از سقوط قدس شریف با سپاه مصر روانه شام شد. او آورده است: «ان الافضل شاهنشاه بن امیرالجيوش بدر الجمالی، بلغه ان الفرنج ضایقوا بیت المقدس، خرج الیهم فی عشرين الف من عساكر مصر و جد فی السیر» [ابن تغری بردی، بی تا، ج ۵، ۱۴۵]. ابن قلانسی نیز به این واقیعت اشاره دارد [ابن قلانسی، ۵۱۴۰۳، ۱۳۶]. برای پیشگیری از اطاله مقاله، این مقدمه را به پایان می بریم و مسأله اصلی آن یعنی آثار جنگ صلیب را مرور می کنیم.

آثار جنگ در جغرافیای شرق مدیترانه

با شروع حملات صلیبی ها مهاجرت بزرگ غرب به شرق آغاز شد. علاوه بر آن با آغاز جنگ، مناطقی از شرق مدیترانه بخصوص مناطق ساحلی، از ساکنان مسلمان خالی و مأوای مسیحیان نظامی و غیرنظامی مهاجر شد. برای مثال اولین امیرنشین صلیبی که در جغرافیای اسلام شکل گرفت، رها یا ادسا بود. بیشتر ساکنان این شهر، مسلمان و پس از آن سریانی، نسطوری و ارمنی بودند. با هجوم صلیبی ها، مسیحیان لاتینی یا مغربی، سکنه درجه اول رها شدند.

در امیرنشین دیگر یعنی انطاکیه - که به قول ویلبراند که در سال ۱۲۱۲ میلادی آن شهر را دیده بود - ثروتمندان فرنگی، سریانی ها، یونانی ها، ارامنه و مسلمانان زندگی می کردند [قاسم عبد بن قاسم، ۱۹۹۰م، ۲۰۰].

ویتری در سال ۱۲۴۱ میلادی به این نکته که مارونی ها از طبقات عمده جامعه شامی بوده اند، اشاره می کند: «مارونی ها به مارمارون، کشیش مسیحی قرون چهارم و پنجم میلادی منسوب هستند که در شمال غربی سوریه زندگی می کرده است. آنها در اصل از منشعبین روم شرقی به شمار می روند که قبل از اسلام در منطقه شمالی سوریه ساکن بودند و در پی درگیری های فرقه ای، در قرن ششم میلادی به شمال لبنان آمدند. در

جنگ‌های صلیبی، مارونی‌ها از یاوران صلیبی‌ها محسوب می‌شدند. از آنجا که بیشتر صلیبی‌ها از فرانسه بودند، لذا در سال ۶۴۸ هـ (۱۲۵۰ م) پیمان مودتی میان رومی‌ها و لویی نهم منعقد شد و لویی، در نامه‌ای خطاب به پاتریک (بطریق) مارونی‌ها نوشت:

«ما متعهد می‌شویم همان حمایتی را که از فرانسوی‌ها داریم نسبت به ملت مارونی مبذول داریم. مارونی‌ها جزئی از ملت فرانسه هستند» [قاسم عبد بن قاسم، ۲۰۰].

آثار معماری و بناهایی که از صلیبی‌ها در منطقه بجا مانده، بخصوص در لبنان، گواه این ادعاست که تعداد مسیحیان بعد از جنگ‌ها افزایش یافت. گرچه بسیاری از آنها، جز قلعه‌های نظامی، به علل طبیعی یا سیاسی و مذهبی از بین رفتند. کلیسای ماریوحنا در جبیل در شمال لبنان، کلیسای مارمژقس در صور و کلیسای ماریوحنا در بیروت از جمله اینگونه بناهاست [ناصری طاهری، ۹۷ - ۹۹].

علاوه بر جایگزینی مسیحیان در منطقه، اهمیت طبقات اجتماعی مسلمین نیز بر اثر جنگ جابه‌جا شد. مثلاً کردها که از ساکنان منطقه بودند با ظهور صلاح‌الدین و نقش نظامی او در جنگ‌های صلیبی اهمیت خاصی پیدا کردند و در موارد بسیار با ترکمانان درگیر شدند و مشکلاتی را پدید آوردند [احمد رمضان، ۱۹۷۷ م، ۵۵]. با اشغال بیت‌المقدس و کشتار بیرحمانه نصاری و اخراج باقی‌مانده مسلمانان و حتی یهودیان، این شهر به پایتخت مسیحی‌نشین در قلب جهان اسلام تبدیل شد.

با تحولات مذکور در جغرافیای شهری شام، گروه عظیمی از مسلمانان شام به مصر مهاجرت کردند، بویژه پس از آنکه صلیبی‌ها نتوانستند مصر را همچون شام تسخیر کنند این مهاجرت گسترش بیشتری یافت.^(۲۰) همچنین مسلمانانی که به عنوان اقلیت در داخل مناطق شام زندگی می‌کردند بعضاً با حفظ روحیه مقاومت، با جنگجویان مسلمان همکاری داشتند. اسامه بن منقذ نقل می‌کند، مسلمین ساکن عکا، اسیران مسلمان را پنهان و زمینه انتقال مخفیانه آنها را به سایر مناطق اسلامی فراهم می‌کردند [اسامه بن منقذ، ۱۹۸۱ م، ۸۲]. این اقلیت‌های مسلمان در مناطق اشغالی اصولاً سعی داشتند، هویت دینی و فرهنگی خود را در برابر اکثریت صلیبی حفظ کنند.^(۲۱) اگر چه در تاریخ گزارشاتی داریم مبنی بر اینکه در برخی مناطق، مسلمانان به علت فشار و ستم زیاد مسیحیان و برای حفظ جان‌شان مجبور شدند از دین خارج شوند و به مسیحیت

بگروند. (۲۲)

گسترش روحیه صوفی مآبی و درویشی از آثار منفی جنگ صلیب بود. تفرقه و تشتت سیاسی جهان اسلام قبل از جنگ‌های صلیبی - که خود زمینه و علت مهمی در تکوین و پیشرفت جنگ‌های صلیبی بود - پس از جنگ اول صلیبی و اشغال بیت المقدس، بی‌اعتنایی عموم مسلمانان را در پی داشت. بعد از اشغال قدس شریف، هنگامی که شامیان به همراه قاضی شهر دمشق مویه کنان نزد خلیفه بغداد رفتند و کمک طلبیدند، درگیری و نزاع سیاسی و فکری دولت‌های اسلامی با یکدیگر مانع کمک و مساعدت به آنها شد. بعد از جنگ اول صلیبی که بسیاری از مناطق مسلمان‌نشین به اشغال صلیبی‌ها درآمد، روحیه بی‌اعتنایی و انزواطلبی در میان مردم شام و حق طلبان آن دیار بسیار گسترش یافت. این در حالی بود که حتی زنان مسیحی از غرب به کمک مردان خود می‌آمدند و دوشادوش آنها می‌جنگیدند، اما بیشتر مسلمانان از جنگ فرار کردند و به جای برگرفتن سلاح برای مبارزه با دشمن، زبان به دعا گشوده بودند. قاضی فاضل عسقلانی، کاتب صلاح‌الدین ایوبی را چنین خطاب می‌کند: «لیس لك من المسلمین كافة مساعدة الابدعوة ولا مجاهد معك الا بلسانه،... تدعوهم الی الله و كانما تدعوهم لنفسك و تسالهم الفریضة و كانما تكلفهم النافلة» [ابوشامه، ج ۲، ۱۶۶]. عمادالدین کاتب اصفهانی هم در یکی از رسایلش می‌نویسد: «وما ینقضی عجبنا من تضافر المشركین و قعود المسلمین... ولیس احد من الفرنجة یتشعرون الساحل اذا ملك و رفع فيه حجاب عزم و هتك یخرج بلد عن یده و تمتدید الی بلده و المسلمون بخلاف ذلك قدوهنوا و نشلوا زعفلوا و كسلوا و لزموا الحیرة و عدموا الغیرة» [اصفهانی، ۱۳۳۱ هـ، ۴۷].

یکی از مجاهدان شامی، دوستش را که از صحنه نبرد فرار کرده و در مسجد به عبادت پرداخته بود، سرزنش می‌کند و به او می‌نویسد:

لعلمت انك في العبادۃ تلعب
فخیولنا یوم الكریهۃ تتعب
فنحورنا بدمائنا تتخضب

یا عابد الحرمین لو ابصرتنا
من كان یتعب خَلَلِهِ فی باطل
اوكان یغضب خده بدموعه

ریح العبیر لکم ونحن عبیرنا	رهج السنابک والغبار الاشهب
ولقد اتانا عن مقال نبینا	قول صحیح صادق لایکذب
لایستوی وغبار خیل الله فی	انف امری ودخان نار تلهب

[کیلانی، ۱۹۸۲م، ۴۴].

یعنی: «ای عبادت کننده دو حرم اگر ژرف نگری، می دانی که عبادت تو بازیچه‌ای بیش نیست. اگر کسانی هستند که اسبانشان در راه باطل خسته می شوند، اسبان ما در روز جنگ و سختی درمانده و خسته هستند. اگر گونه‌های خود را با اشکان چشمت تر می کنی، ما گردن‌های برافراشته‌مان را با خون خضاب می کنیم. بوی خوش از تو، ما با غبار سم ستوران و اسبانمان، خود را خوشبو می کنیم. (اما بدان) سخن راست (از آن) پیامبر است که غبار اسب مجاهدان که بر بینی آنها می نشیند با آتش زیانه کش برابر نیست». یکی دیگر از این قاعدین که برگوشه‌ای خزیده، به وصف شراب و معشوق مشغول بود و حتی از شعر خود برای ترغیب مسلمانان به جهاد استفاده نمی کرد، ابن فارض^(۲۳) بود.

مسأله بی‌اعتنایی و سستی، عارضه دیگری در پی داشت و آن دل‌بستگی مردم و علما به رویا و دیدن انبیا و اولیا در خواب بود. بطوری که افسردگی و نگرانی خود را که ناشی از اشغال شهرهای مسلمانان بود، در عوض جنگیدن، با خواب و خیال تطییف می کردند. برای مثال ابوالحسن هروی^(۲۴) جهانگرد معروف که اسوال و کتاب‌های خود را در شیخون صلیبی‌ها از کف داده بود [ناصری طاهری، ۷۹]، در سفرنامه‌اش می نویسد: «دخلت ثغر عسقلان سنة سبعین و خمسمائة بت فی مشهد ابراهیم (ع) و رایت فی ذلک الموضع رسول الله فی المنام وهو بین جماعة فسلمت علیه و قبلت یدیه و قلت: یا رسول الله ما احسن هذا الثغر لو انَّهُ للاسلام فقال: سیصیر للاسلام و یرقی عبیرة للانام: فاستیقظت و کتبت صورة مارایتہ علی حائط.... وفتح القدس و عسقلان سنة ثلاث و ثمانین و خمسمائة...» [هروی، ۱۹۵۳، ۳۲]. این تفکر و نگرشی بود که بعدها ابن تیمیہ و شاگردش ابن قیم جوزیه با آن مبارزه کردند.^(۲۵)

از سوی دیگر مطالعه در کتاب‌های تاریخ هنر و معماری اسلامی ما را به این نکته رهنمون می کند که در عصر ایوبی‌ها و ممالیک، در مصر و شام بیشترین خانقاه‌ها، تکایا و

زوایا ساخته شده است. بطوری که در هیچ دوره‌ای قبل از ایوبی‌ها، چنین رشدی را سراغ نداریم.^(۲۶) نیز طریقت‌ها و فرقه‌های صوفیانه متعددی در این دوره شکل گرفت. مانند فرقه احمدیه که توسط سیداحمد بدوی (۵۹۶ - ۶۷۵ هـ، ۱۱۹۹ - ۱۲۷۶ م) در طنطای مصر به وجود آمد،^(۲۷) فرقه رفاعیه منسوب به احمد رفاعی (متوفی ۵۷۸ هـ، ۱۱۸۳ م)، فرقه شاذلیه منسوب به ابوالحسن شاذلی (متوفی ۶۵۶ هـ، ۱۲۵۹ م) و فرقه مولویه در آسیای صغیر در قرن هفتم هجری [حنا الفاخوری و خلیل الجدد، ج ۱، ۳۰۰]. تأکید این نکته ضروری است که تصوف هر چند قدمت داشته است اما پیشروی و تکامل آن در صفحات شرق مدیترانه نتیجه جنگ‌های صلیبی بود و این جریان منفی، خود یک حرکت نوینی را در جهان اسلام پدید آورد و آن جنبش ضد تصوف بود که فقیهانی چون ابن تیمیه آن را رهبری می‌کردند.

طی جنگ‌های صلیبی در شرق مدیترانه بخصوص در عصر ممالیک، بیماری‌های بزرگ اجتماعی پدیدار شد. هرزگی و به تعبیر منابع قدیم «دعارت» یک پدیده اجتماعی سازمان‌یافته بود و دولت از این ناحیه، مالیات‌هایی نیز اخذ می‌کرد. گستردگی فعالیت «بنات اللیل»، «مطربات و مقرنات» به حدی بود که فردی به عنوان مسؤل آنها با عنوان ضامنة المغاین^(۲۸) فعالیت می‌کرد و به دولت مالیات معینی می‌داد.

انحراف جنسی نیز از تبعات این پدیده بود. گستردگی این پدیده و مفسده اجتماعی را در شیوه اشعار عاشقانه از نوع ابونواسی آن می‌توان دید. این سبک، از سبک‌های ادبی رایج در عصر ممالیک بود.^(۲۹)

در قرون نخستین اسلامی، اساس شکل‌گیری سپاه و نظام، انگیزه‌های دینی و عقیدتی بود. مردم با باور به اصل دینی «جهاد» در برابر دشمن خارجی، مقاومت یا برای کشورگشایی قیام می‌کردند. اما با توسعه دولت و ورود عناصر جدیدی از تازه مسلمانان به جهان اسلام، ارتش مسلمین نیز متحول شد، به این معنی که اقطاع نظامی گسترش یافت. جنگ‌های صلیبی نیز در شرق مدیترانه موجب شده بود دولتمردان برای جذب و بسیج نیروی نظامی از این روش مدد بگیرند. زمین‌هایی به امیران و فرماندهان نظامی بخشوده و در مقابل آن نیروهای نظامی در جنگ تأمین می‌شد. این پدیده در دوره صلاح‌الدین ایوبی دگرگون شد، اما تکامل خود را در عصر ممالیک پیدا کرد.

در دوره ایوبی، اقطاع موروثی بود همانند زمینداری موروثی که در اروپا در قرون وسطی و در آستانه جنگ‌های صلیبی مشاهده می‌شد. اما با تحول روابط حاکم بر آن در دوره ممالیک، اقطاع موروثی به اقطاع محض شخصی تبدیل شد و سلطان مملوکی حق داشت زمین مقطع را بازپس گیرد و امیر یا فرمانده، حق وصیت و واگذاری آن به فرزندش را نداشت.^(۳۰) بنابراین گسترش نظام اقطاعی و تحول آن از اقطاع موروثی به اقطاع غیرموروثی، یکی از مشخصات بارز عصر ممالیک و از آثار جنگ صلیب است.

با گسترش اقطاع نظامی، ارتش دولت‌ها تقویت شد و به عبارتی دولت‌ها بیشتر ماهیت نظامی یافتند. بنابراین در دوره جنگ‌های صلیبی، دولت‌های شرق مدیترانه بخصوص دولت‌هایی که بطور مستقیم درگیر جنگ بودند، مانند اتابکان زنکی و ایوبیان، ماهیت کاملاً نظامی داشتند. پس از ایوبیان این ماهیت نظامی بیشتر جلوه گر شد. بنابراین می‌توان دولت ممالیک را نیز نتیجه جنگ صلیب دانست.

از تأثیر جنگ‌های صلیبی بر فرهنگ و ادب مسلمین آن روزگار نباید غافل بود. ورود کلمات بیگانه در متون عربی، ظهور شعر استغاثه و نیز لعن و طعن مسیحیان در زبان شعر از مصادیق این اثر است.

نویسندگان مسلمان بر اثر برخورد صلیبی‌ها، برخی کلمات بیگانه و فرنگی را در متون خود وارد کردند. مثلاً ابن شدّاد وقتی از صلح میان صلاح‌الدین و صلیبی‌ها سخن می‌گوید، زمانی که دشمن شهر عکا را محاصره و موافقت کرد که در مقابل پرداخت فدیة مسلمانان از شهر خارج شوند، کلماتی چون فدیة تدفّع فی تروم^(۳۱) ثلاثه، کل ترم شهر [ابن شدّاد، ۱۹۶۴م، ۱۷۲] را به کار می‌برد. همچنین مقریزی از کلمه لاتینی قومص استفاده کرده است [مقریزی، ج ۱، ۹۲]. هم او در جای دیگر واژه افرنس به معنای فرانسه و رید به معنای پادشاه را استعمال کرده است [المورخون المعاصرون لصلاح الدین ۱۹۶۲م، ۶۳]. نویری واژه واسال را با املا فصل، به کار گرفته است [المورخون المعاصرون لصلاح الدین، ۶۲]. ابن اثیر در کتاب خود، ذیل حوادث سال ۵۲۳ هـ وقتی درباره محاصره دمشق توسط صلیبی‌ها سخن می‌گوید، لفظ قومص را استفاده می‌کند و می‌نویسد: «...و غیرهم من الفرنج و قما مصتهم...» [ابن اثیر، ج ۶، ۱۷]. ابن تغری بژدی از واژه سیر به معنای آقا و سید استفاده کرده است [ابن تغری بژدی، بی تا، ج ۷، ۳۲].

طمن مسیحیت، یهودیت و سایر ملل و نحل و نیز استغاثه، زاری و مدح از جمله فصولی بود که در شعر عربی وارد شد [کیلانی، ۲۷۳].

فن خطابه و ترسل پیشرفت قابل ملاحظه‌ای داشت. (۳۲) همچنین به فن حدیث‌نگاری جهاد، مانند آنچه در کتاب الترغیب والترهیب تألیف زکی‌الدین بن عبدالقوی منذری آمده، توجه شده است [ناصری طاهری، ۵۵]. یکی دیگر از آثار جنگ‌های صلیبی در ادب عربی گسترش قابل ملاحظه ادبیات فضیلت‌نویسی بوده است. (۳۳)

رونق بازرگانی در برخی از شهرهای شرق مدیترانه، از آثار اقتصادی جنگ صلیب به شمار می‌آید. منطقه شام از قدیمی‌ترین ازمنه، نقش آشکاری در تجارت بین‌المللی داشته است. در زمان جنگ‌های صلیبی و با توجه به انگیزه‌های اقتصادی و تجاری غرب، بخصوص جمهوری‌های ایتالیا، این نقش گسترده‌تر و بارزتر شد، بطوری که در بسیاری از شهرها و بنادر شرق مدیترانه، بازرگانان اروپایی مستقر شدند، همچنین در عصر ممالیک و پایان جنگ‌های صلیبی برخی از شرکت‌های اروپایی در شام نمایندگی داشتند، مانند شرکت فلورانس «باردی» که در بیت‌المقدس شعبه داشت [مجله الدراسات التاريخية، ش ۲۳ - ۲۴، ۸۶]. حسن برخورد ممالیک با بازرگانان اروپایی، سبب روی آوردن بیشتر غربی‌ها به شرق و تجارت با مسلمانان شد. دولت ممالیک برای حفظ امنیت راه‌ها، نگهبانانی را تعیین کرد و کاروانسراها و مسافرخانه‌هایی را در میان راه‌ها، بنا نهاد.

بحران نظامی در منطقه شام، واقع در شمال دریای سرخ موجب شد، مسلمانان اندلس و شمال افریقا که قصد حج داشتند از طریق رود نیل به «قوص» و «عیذاب» و سپس به جزیره العرب بروند. این تغییر مسیر موجب رونق اقتصادی دو منطقه مذکور شد [ناصری طاهری، ۱۰۳].

پی‌نوشت

- (۱) برای آشنایی بیشتر با موضوع تاریخ‌نگاری جنگ صلیب، نگ: - ناصری طاهری، عبدالله، علل و آثار جنگ‌های صلیبی، تهران، ۱۳۷۳
- (۲) در این سخنان تحریک‌کننده که به پیام تاریخی پاپ مشهور است، تکرار عبارت (Duse lo Vols) بیانگر تأثیر اراده خداوند در برانگیختن مسیحیان است.
- (۳) با این نگرش باید به گفتگوهای تقرب‌الادیان که امروزه بسیار رایج است، به دیده تردید نگریست.

- ۴) نام قلعه بزرگ در جنوب اردن
 ۵) محمد بن عبدالله هامری معروف به منصور حاجب یا منصور بن ابی عامر، از امرای دولت امویان اندلس در عهد هشام دوم بود که به علت بی‌لیاقتی خلیفه، امور را به دست گرفت و مدت ۲۷ سال حکم راند [الاعلام، ج ۶، ۲۲۶]
- ۶) از زمانی که دولت اموی اندلس منقرض شد و حکومت ملوک الطوائف تشکیل شد، مسیحیان در صدد بیرون راندن مسلمانان بودند. آلفونس ششم به مسلمانان در شهر طلیطله (تولدو) حمله برد و یوسف بن تاشفین به کمک مسلمانان آمد و مسیحیان را شکست داد. مارکس معتقد است حمله آلفونس مقدمه جنگ اول صلیبی بود [الصلیبیون فی الشرق، ۲۶]
- ۷) جنگ سلجوقیان با رومی‌ها در آسیای صغیر از حدود سال ۴۴۰ هـ و از عصر طغرل یکم و کنستانتین نهم آغاز شد. شایان ذکر است رانسیمان - از مورخان جدید - ویلیام صوری - از مورخان قدیم - جنگ ملازگرد را توجیه‌گر حمله صلیبی‌ها می‌دانند. چون شکست ملازگرد نشان داد، بیزانس دیگر نمی‌تواند از مسیحیان مشرق حمایت کند. البته کسانی نیز چون دالبرک (Delbruck) معتقدند در اهمیت جنگ ملازگرد اغراق شده است [رانسیمان، ۸۹].
- ۸) برای تفصیل بیشتر، رک:
 - بعلیک شهر آفتاب و حلب شهر ستارگان، ۸۴.
- ۹) البته رانسیمان معتقد است در عصر الحاکم بامرالله، مسیحیان مورد آزار و اذیت بودند [رانسیمان، ۹۹].
- ۱۰) برای آشنایی بیشتر با فکر سیاسی غزالی، نگ:
 - غزالی، ابو حامد محمد، فضائح الباطنیة و فضایل المستظهریة،
 - غزالی، ابو حامد محمد، الاقتصاد،
 ۱۱) البته غزالی در زمان مورد اشاره، در شام بوده است.
- ۱۲) این اثر غزالی توسط عبدالله شرقاوی تحقیق، و در سال ۱۴۰۳ هـ توسط دارمین للنشر و التوزیع چاپ شده است [الزهد الجمیل لالوهیة عیسی بصریح الانجیل، ۲۵ - ۲۶]
- ۱۳) این رساله در قاهره و از سوی انتشارات الهیة المصریة العامة الکتاب، در سال ۱۹۹۳ به چاپ رسیده است.
- ۱۴) این رساله به عنوان ضمیمه کتاب «علل و آثار جنگ‌های صلیبی» چاپ شده است.
- ۱۵) ابوشامه از عمادالدین کاتب اصفهانی نقل کرده است [صادق احمد جوده، المدرس المصرونیة فی بلاد الشام، ۱۹۸].
- ۱۶) عنوان لاتین این کتاب A History of deeds done beyond The sea نام دارد که توسط دکتر سهیل زکار با نام تاریخ الحروب الصلیبیة الاعمال المنجزة فیما وراء البحر ترجمه شد و در سال ۱۴۱۰ هـ در دمشق، از سوی انتشارات دارالفکر به چاپ رسید.
- ۱۷) عنوان لاتین این اثر Gesta Francorum Therusalem Peregrinatiam نام دارد که در سال ۱۹۹۰ توسط دکتر زیاد العسلی ترجمه شد و با نام تاریخ الحملة الی القدس، در عمان و از سوی انتشارات دارالشرق، به چاپ رسید.
- ۱۸) در این باره دکتر صلاح‌الدین محمدنوار - استاد دانشگاه قاهره - بحث مفصلی در کتاب خود دارد [العدوان الصلیبی علی العالم الاسلامی، دارالدعوة للطبع و النشر والتوزیع، اسکندریه، چاپ اول].
- ۱۹) رک:
- صوری، ویلیام، تاریخ الحروب الصلیبیة الاعمال..... (عنوان ترجمه شده از لاتین)
 - دوچارتر، فوج، تاریخ الحملة الی القدس..... (عنوان ترجمه شده از لاتین)

- ابن طویر، نزهة المقلتين فی اخبار الدولتين (تألیف)

- ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة

- ابن میسر، اخبار مصر

- ابن فلاسی، ذیل تاریخ دمشق

(۲۰) در این باره نگ:

- ابن ابیبک دوادار، کنزالدر و جامع الفروع، ج ۸، ۳۶۱

- مقریزی، المواعظ و الاعتبار، ج ۱، ۷۳۰

- قاسم عبد بن قاسم، دراسات فی تاریخ مصر الاجتماعی، ۲۹ - ۳۰

نگ:

- براور، یوشع عالم الصلیبین، ۹۸ - ۱۰۰

- ابن جبیر، رحلة، ۲۷۶، ۲۷۹، ۲۹۱

(۲۲) نگ:

- قاسم عبد بن قاسم، ماهية الحروب الصلیبية.

(۲۳) ابوحفص عمر بن علی معروف به ابن فارض (۵۷۶ - ۶۳۲ هـ) از شاعران بزرگ متصوفه و معروف به سلطان العاشقین است. [- دیوان ابن فارض، المكتبة الثقافية، بیروت، بی تا.]

(۲۴) علی بن ابی بکر بن هروی، سیاح قرن ششم هجری و صاحب سفرنامه‌ای که به نام الاشارات الی معرفة الزیارات مشهور است.

(۲۵) رک:

- ابن جوزیه، رسایل ابن تیمیه واغاثة اللهقان فی مصادی الشیطان (تألیف)

(۲۶) برای مثال این گونه بناها در بیت المقدس، در عصر ابوبی و ممالیک بسیار بیشتر از سایر دوره‌هاست.

(۲۷) هاملتون گیپ نقل می‌کند، رهبر فرقه احمدیه بدوی که از مریدان رفاعی بود، در جنگ صلیبی منصوره که از جانب لویی نهم - پادشاه فرانسه - آغاز شده بود، شرکت جست. [- اسلام پرسی تاریخی، ترجمه منوچهر امیری، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷، ۱۷۷.] نگارنده با مراجعه به منابع، چنین موضوعی را نیافت و ندانست گیپ با استناد به کدام منبع، این مطلب را نقل کرده است.

(۲۸) این تعبیر در مقاله «اثر الحروب الصلیبية فی العالم العربی» از قاسم عبد بن قاسم به کار رفته است [- مجموعه موسوعة الحضارة العربیة الاسلامیة، ج ۳، ۱۶۰.]

در این باره نگ:

- مقریزی، السلوك فی معرفة دول الملوك، ج ۲، ۶۶۱ - ۶۶۲

- مقریزی، المواعظ و الاعتبار، ج ۲، ۳۴ و ۱۶۹

- سخاوی، تیرالمسبوك فی ذیل السلوك، ۱۰۳ - ۱۰۴

(۳۰) نگ:

- ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة، ج ۹، ص ۴۳ به بعد

- سعید عاشور، مجتمع المصری فی عصر سلاطین الممالیک، ۴۸ و ۵۲

- قاسم عبد بن قاسم، دراسات فی تاریخ مصر الاجتماعی، ۱۹ و ۲۳

تروم جملاترم است.

(۳۲) برای مثال به خطبه ابی زکی الدین به هنگام فتح بیت المقدس توسط صلاح الدین باید اشاره کرد. این خطبه در بخش ملحقات کتاب «علل و آثار جنگ‌های صلیبی» آمده است.

۳۳ درباره ادبیات فضیلت‌نویسی به یکی از دو منبع ذیل رجوع کنید:
- ناصری طاهری، عبدالله، هلال و آثار جنگ‌های صلیبی، تهران، ۱۳۷۳
- ناصری طاهری، عبدالله، بیت المقدس شهر پیامبران،

منابع و مأخذ

- ابن اثیر جوزی، الكامل فی التاریخ، تحقیق علی شیری، داراحیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۸ هـ
- ابن ایبک دواداری، کنز الدرر و جامع الفرر، ج ۶، تحقیق صلاح الدین المنجد، قاهره، المعهد الآلمانی الآثار، ۱۹۶۱ م
- ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة، فی ملوک مصر و قاهره، المؤسسة المصرية العامة، قاهره، بی تا
- ابن جوزی المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۲ هـ
- ابن جوزیه، اغاثة اللهفان فی مصاید الشیطان، تحقیق محمد حامد الفقی، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۳۰۸ هـ
- ابن شداد، النوادر السلطانیة و المحاسن الیوسفیه، تحقیق جمال الدین شیالی، الدار المصرية للتألیف و الترجمة، قاهره، ۱۹۶۴ م
- ابن طوبر، نزهة المقلتین فی اخبار الدولتین، تحقیق ایمن فؤاد سید، دارالنشر فرانتس شتاینر، اشتوتگارت، آلمان، ۱۴۱۲ هـ
- ابن قلانسی، ذیل تاریخ دمشق، تحقیق سهیل زکار، دمشق، دار حسان، ۱۴۰۳ هـ
- ابن میسر، اخبار مصر، تحقیق ایمن فؤاد سید، المعهد العلمی الفرنس للآثار الشرقیه، ۱۹۸۱ م
- ابوشامه، الروضتین فی اخبار الدولتین، تحقیق محمد حلمی محمد احمد، قاهره، ۱۹۵۶-۱۹۶۲ م
- اسامة بن منقذ، الاعتبار، تحقیق فیلیپ حتی، الدار المتحدة للنشر، بیروت، ۱۹۸۱ م
- اصفهانی، عمادالدین، الفتح القسی فی الفتح القدسی، تحقیق مصطفی فهمی، مطبعة الموسوعات، ۱۳۳۱ هـ. بدون جا

- المورخون المعاصرون لصلاح الدين، تأليف نظير احسان سعداوى، مكتبة النهضة المصرية، قاهره، ۱۹۶۲ م
- حائرى، عبدالهادى، نخستين رويارويى هاى انديشه گران ايران، اميركبير، تهران، ۱۳۶۷ ش
- حنا الفاخورى و خليل الجدى، تاريخ فلسفه در جهان اسلامى، ترجمه عبدالمحمد آيتى، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامى
- دورانت، ويل، تاريخ تمدن، ج ۴، بخش اول، ترجمه ابوطالب صارمى، ابوالقاسم پاينده و ابوالقاسم طاهرى، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامى، تهران، ۱۳۶۸ ش
- دورانت، ويل، تاريخ تمدن، ج ۴، بخش دوم، ترجمه ابوالقاسم طاهرى، تهران، ۱۳۶۷ ش
- رانسيमान، تاريخ جنگ هاى صليبي، ترجمه منوچهر كاشف، شركت انتشارات علمى و فرهنگى، تهران، ۱۳۷۱ ش
- زابورف، ميخائيل، الصليبيون فى الشرق، ترجمه الياس شاهين، دارالتقدم، موسكو، ۱۹۸۶ م
- زكى مبارك، الاخلاق عند الغزالي، دارالشعب، قاهره، ۱۹۷۰ م
- عبدالكريم عثمان، سيرة الغزالي واقوال المتقدمين فيه، دمشق، دارالفكر العربى، بى تا
- غزالي، ابوحامد محمد، فضايح الباطنية و فضائل المستظهريه، تحقيق عبدالرحمن بدوى، دارالكتب الثقافيه، كويت
- قاسم عبدى قاسم، ماهية الحروب الصليبية، المجلس الوطنى الثقافة و الفنون والآداب، كويت، ۱۹۹۰ م
- قدرى قلعجى، صلاح الدين قصة الصراع بين الشرق والغرب....، دارالكاتب العربى، ۱۳۹۹ هـ
- كيلاننى، محمد (سيد)، الحروب الصليبية و اثرها فى الادب....، الناشر دار فى المحدوده، لندن، ۱۹۸۵ م
- محمد العروسى المطوى، الحروب الصليبية فى المشرق و المغرب، دار الغرب الاسلامى، بيروت، ۱۹۸۲ م

- مقریزی، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار (معروف به خطط مقریزی)، بولاق، ۱۲۷۰ هـ

- مقریزی، السلوك في معرفة دول الملوك، تحقیق محمد مصطفی زیاده، قاهره، مطبعة لجنة التألیف و الترجمة و النشر، ۱۹۵۶ م

- ناصر خسرو، سفرنامه، به کوشش محمد دبیر سیاقی، زوآر، تهران، ۱۳۷۰ ش

- ناصری طاهری، عبدالله، بعلبک شهر آفتاب و حلب شهر ستارگان، سروش، تهران، ۱۳۶۶ ش

- ناصری طاهری، عبدالله، بیت المقدس شهر پیامبران، سروش، تهران، ۱۳۶۷ ش
هروی، ابوالحسن، الاشارات الى معرفة الزیارات، تحقیق جانبین سوردیل طومین،
المعهد الفرنسي بدمشق للدراسات العربية، دمشق، ۱۹۵۳

منبع و مأخذ انگلیسی

- Gabriel, Arab Historian, pp. XI - XXXVI: Idem, Arabic History, raphy, P. 98

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی